

УДК 9(М)3

ВТРАТИ МИРНОГО НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНИ ВІД ДІЙ СВАВІЛЬНИХ ВОЯКІВ МИХАЙЛА КРИСИ В РОКИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Микола ВИСОТІН

науковий співробітник відділу історичних пам'яток українознавства НДІУ

Анотація. У статті на підставі документального матеріалу досліджується проблема порушення військової дисципліни і завдання втрат мирному населенню Волині вояками полковника Михайла Криси, відомого тим, що на різних етапах своєї кар'єри служив як українському гетьману Б. Хмельницькому, так і польському королю Я. Казимиру.

Ключові слова: Михайло Криси, Богдан Хмельницький, Ян Казимир, Україна, Річ Посполита, Хмельниччина, Волинь, втрати мирного населення, військова дисципліна, «Артикули», «крисинці».

ПОТЕРИ МИРНОГО НАСЕЛЕННЯ ВОЛЫНИ ОТ ДЕЙСТВИЙ СВОЕВОЛЬНЫХ ВОИНОВ МИХАИЛА КРЫСЫ В ГОДЫ ХМЕЛЬНИЧЧИНЫ

Николай ВЫСОТИН

научный сотрудник отдела исторических памятников украиноведения НИИУ

Аннотация. В статье на основе документального материала исследуется проблема нарушения воинской дисциплины и нанесения потерь мирному населению Волыни воинами полковника Михаила Крысы, известного тем, что на разных этапах своей карьеры служил как украинскому гетману Богдану Хмельницкому, так и польскому королю Яну Казимиру.

Ключевые слова: Михаил Крыса, Богдан Хмельницкий, Ян Казимир, Украина, Речь Посполитая, Хмельниччина, Волинь, потери мирного населения, воинская дисциплина, «Артикулы», «крысинцы».

LOSSES OF VOLHYNIAN CIVILIAN POPULATION FROM ACTS OF SELF-WILLED WARRIORS OF MYKHAILO KRYSY DURING KHMELNYCHCHYNA

Mykola VYSOTIN

research fellow of the Historical Sites Department of RIUS

Annotation. This article, based on documentary material, studies the problem of violating the military discipline and causing losses to Volhynian civilians by soldiers of Colonel Mykhailo Krysa, known for serving both Ukrainian Hetman Bohdan Khmelnytsky and Polish King Yan Kazymyr at different stages of his career.

Key words: Mykhailo Krysa, Bohdan Khmelnytsky, Yan Kazymyr, Ukraine, Polish-Lithuanian Commonwealth, Khmelnychchyna, Volhynia, civilian losses, military discipline, "Artykuly", "krysyntsi".

© Висотін М.

Історія України ранньомодерної доби багата на постаті неординарні, але малознані не лише широкій громадськості, а й дослідникам минувшини. Однією з таких є полковник Михайло Криси¹, учасник подій Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Передусім він уславився стрімкою кар'єрою в козацькому війську, наближеністю до гетьмана, а також контраверсійністю своєї політичної позиції, яка виявилася в тому, що під час Берестецької кампанії в червні 1651 р. він залишив козацький табір і перейшов на службу до польського короля Яна Казимира. З огляду на попередню сумлінну службу і такий її несподіваний оберт Д. Вирський, автор короткої біографічної розвідки про Михайла Крису, визначив його як «героя/антигероя козацької революції» [5, с. 65]. Поділяючи загалом таку двоїсту оцінку, ми вважаємо, що було б доцільно уважніше поглянути на окремі епізоди військової кар'єри полковника Криси. Нові факти його життєпису нададуть можливість глибше зрозуміти міру «героїчного» та «антигероїчного» в складній біографії полковника, а в дальшій перспективі – ширше поглянути на складну проблему збитків, яких завдавали мирному населенню вояки протидіючих сторін у тих регіонах, де відбувалися бойові дії в роки Хмельниччини. В даному контексті постать Михайла Криси винятково показова тим, що, окрім успіхів на військовому терені та в царині дипломатії, він став сумно звісний численними конфліктами з обивателями Волині через зловживання та утиски, яких припустився сам полковник та підлеглі йому жовніри.

¹ Існує декілька способів написання цього імені. Ми використовуємо варіант, який міститься в «Реєстрі Війська Запорозького 1649 р.» [8, с. 27].

Найбільш повно «пригоди» М. Криси задокументовані, починаючи від часу його переходу на бік Речі Посполитої. Подобиці окремих наїздів наведені в матеріалах Таблиці. Наразі ж зауважимо, що даний перелік далеко не повний, оскільки, по-перше, враховуючи буремність воєнного часу, не всі жертви жовнірських свавіль мали змогу скаржитись. Так, Барбара Бонковська, родина якої постраждала від наїзду Михайла Криси в листопаді 1651 р., з невідомих причин звернулася до суду з позовом лише в травні 1654 р., тобто через три роки після подій [1, с. 808–814; 7, с. 311; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 90, арк. 1303 зв.–1307]. По-друге, суспільного розголосу набували не всі наїзди, а лише найбільш резонансні з них. По-третє, враховуючи віддаленість подій, не всі скарги збереглися до нашого часу. І, зрештою, по-четверте, з об'єктивних причин дослідниками виявлено далеко не всі документи, навіть із числа тих, які наразі зберігаються в архівосховищах. Ці обставини суттєво звужують джерельну базу можливого дослідження. Втім існують опосередковані свідчення про те, що фактів пограбувань обивателів Волині жовнірами Михайла Криси було значно більше, аніж ми зараз розглядаємо. Їх містять цитовані нами документи. Зокрема, Юрій Габріель Ференсбах у суді зазначав, що перед тим, як пограбувати його село Оздютичі 18 січня 1655 р., корогва Михайла Криси спустошила чимало навколишніх сіл. Зрозуміло, що зосереджений на власних збитках Ференсбах ані назвав ці села, ані подав жодних подробиць наїздів [7, с. 331; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 91, арк. 5 зв.–6 зв.]. Також і брат Михайла Криси, Федір, в протестації, поданій 23 березня того ж року до Луцького гродського уряду, повідомляв,

Дата наїзду	Дата подання скарги	Скаржник	Хто завдав збитків	Населений пункт, який постраждав
20 листопада 1651 р.	9 травня 1654 р.	Барбара Бонковська	Михайло Крися, «пулковник і реїментар козаків» з Котельнянської волості, та слуги Яна Замойського з м. Котельня і маєтків волості у Житомирському повіті Київського воеводства	с. Куїлівка, с. Маркова Волиця
22 травня 1653 р.	18 липня 1653 р.	Піддані кн. Миколая Святополка Четвертенського і його дружини Доміцели	Козаки і татари корогви Михайла Криси	м. Курчиці (Соколь)
1 липня 1653 р.	7 липня 1653 р.	Костянтин Гулевич і його дружина Анна	Ротмістр Михайло Крися та жовніри надвірної корогви Яна Замойського	м. Острожець
20 грудня 1654 р.	8 січня 1655 р.	Бальтазар Раецький	Козаки під «назвиськом крисинців»	с. Княгинин
18 січня 1655 р.	28 січня 1655 р.	Юрій-Габріель Ференсбах	корогва Михайла Криси	с. Оздютичі
30 січня 1655 р.	4 лютого 1655 р.	Луцький підсудок Вацлав Гулевич Воютинський	Жовніри корогви королівського полковника Михайла Криси	с. Біле Поле
23 лютого 1655 р.	26 лютого 1655 р.	Олександр Чаплич Шпановський, киселинські міщани та євреї	Жовніри волонтерської корогви ротмістра Іполита Снітовського з полку Михайла Криси	м. Киселин
20 березня 1655 р.	22 березня 1655 р.	Марк Гулевич	Михайло Крися, «ротмістр аліас полковник його кр. мл.»	с. Симонів

Таблиця

Зміст скарги	Джерело
Під час наїзду жовніри мало не вбили чоловіка скаржниці, побили і пограбували її саму (захопивши 710 червоних золотих і коня), перелякали дітей та заподіяли грабунки у її селах Куїлівка і Маркова Волиця	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 90, арк. 1303 зв.–1307; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. – С. 311.
Заподіяно грабунки і насильства	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 215, арк. 193 і зв., 199–199зв.; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. – С. 291.
Заподіяно грабунки і насильства, коли шляхта Волинського воеводства, рятуючись від козаків, залишила маетки і заховалася у фортецях	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 186, арк. 1406 зв.–1408; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. – С. 291.
Козаки під «назвиськом крисинців», які стояли в с. П'яне, пограбували княгининського підданого і захопили в нього 5 кіп пшениці	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 278, арк. 24–26; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. – С. 329.
«... великі кривди і шкоди вчинили, вепрі й свині кормні у підданих тамошніх побили і до возів побрали, яловиці й телята порізали, кури, гуси й поросята побивши, до возів побрали в достатку, виходячи, волів чотири а коней п'ятнадцять взяли й інших збитків чимало заподіяли...»	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 91, арк. 101 зв.–103; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. – С. 335.
«... в маєтності Білополю стояли, ночівлю відправували й шкоди немалі і кривди підданам тамошнім завдали і підводи всі забрали, ... през цілий тиждень бав'ячи, воли й коні внівеч обернули...». Також жовніри забрали з собою і забили до смерті місцевого селянина Хому Гривку, труп якого покинули в сусідньому с. Порванчі	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 91, арк. 20–21; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. – С. 333.
Над міщанами вчинялися насильства. Заподіяно збитки на 1600 польських золотих: «... през цілий тиждень стоячи, незносні кривди і шкоди міщанам і жидам киселинським завдали, комори повідбивали і пивниці, що їм сподобалося, як з фантів, так і з трунків різних побрали; і ... весь той тиждень стоячи, так міщани, як і жида, устентуючи оних, менують собі шкоди тисячу золотих польських. А коли ще й далі хотіли стояти, мусили міщани та жида киселинські дати пану ротмістрові і пану поручникові готових пінезів золотих шістсот. Котрі їх мл. пани Снітовський, ротмістр, і Махаринський, поручник, взявши таку контентацію від жидів і міщан киселинських, заледве з маєтності його мл. пана Чаплича уступили...»	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 91, арк. 101 зв.–103; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. – С. 335.
Заподіяно грабунки і насильства	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 278, арк. 416 зв.–418; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. – С. 341.

що одна з корогов полку Криси, всупереч наказу свого полковника, вештається шляхетськими маєтками і грабує їх. Як і в попередньому випадку, Федір також не зазначив кількості пограбованих сіл і не подав подробиць наїздів [7, 341; 12, ф. 25, оп. 1, спр. 278, арк. 418–419 зв.].

Проте з матеріалів інших судових справ реконструкція дій жовнірів Криси цілком можлива. Перший документально підтверджений наїзд, вчинений Михайлом Крисою після переходу на службу до короля, стався 20 листопада 1651 р., тобто лише через 4 місяці після того, як він полишив козацький табір під Берестечком. Цей наїзд (власне, як і ряд інших) був вчинений спільно з жовнірами надвірної корогви Яна Замойського, під покровительством якого Криси, ймовірно, перебував у той час. Загін самого Криси, «пулковника і реїментара козаків», нараховував близько 150 осіб, набраних ним у Котельнянській волості. Попри те, що формально Криси розірвав зв'язки з повстанським козацько-селянським рухом, його загін значною мірою складався саме з простолюду: міщан, селян, ремісників, бояр та ін. Зокрема, до нього входили кушніри Богдан та Миско, мельники Петро та Андрієнко, кравець Самойленко, будник Маненко з синами, зять коваля Мартин, коваль Марко, слюсар Васько Малецький, рymar Андрій, теслі Басиста й Чапенко та ін. [1, с. 808–814; 7, с. 311; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 90, арк. 1303 зв.–1307].

Уважний погляд на цей загін відкриває його незвичний склад. До нього входили жовніри Замойського, представника одного з найбільш знатних шляхетських родів Речі Посполитої, та селяни під командуванням Михайла Криси, в минулому козацького

полковника та особи, наближеної до гетьмана Богдана Хмельницького, а нині – шляхтича і слуги короля Яна Казимира². Показові й жертви цього наїзду: шляхетська родина Бонковських та селяни, якими вони володіли, – жителі сіл Куїлівка і Маркова Волиця³. Як впливає з матеріалів судової справи, нападники «окрик татарським голосом волаючи вчинивши ... підданих ... куїлівських та Маркової Волиці били, мордували ... бидла, коні так сільські, яко й дворські, так в селі, яко і на полях, в спосіб непристойний чати й здобичі займовали і уганяли» [1, с. 808–814; 7, с. 311; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 90, арк. 1303 зв.–1307]. Господарів села нападники так налякали, що ті «з дому і з села в поле уходили зі страху» [1, с. 808–814; 7, с. 311; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 90, арк. 1303 зв.–1307]. Голова родини, Андрій Бонковський, «без жадної броні, тільки в кожусі, коня допадши від візничі собі даного ... за охороною Боскою ледь до Липок ... втік» [1, с. 808–814; 7, с. 311; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 90, арк. 1303 зв.–1307]. Пізніше він помер або загинув за нез'ясованих обставин. Це зрозуміло з матеріалів судового позову, в якому Барбара Бонковська, дружина Андрія, називає свого чоловіка «небіжчиком». Неповнолітні діти подружжя, Антон і Зофія, втікаючи, ледь не втопилися і «зі страху великого аж в хворобу повпадали». Але найбільш постраждала сама Барбара. Наздогнавши її, нападники «самопали до боку прикладали, хочаки її розстріляти і забити» [1, с. 808–814; 7, с. 311; 12,

² М. Криси був реновітований після переходу на службу Речі Посполитій 1652 р. [2, с. 418; 5, с. 69; 14, s. 89; 16, s. 177].

³ Олексій Баранович дані населені пункти не згадує (тут і далі назви населених пунктів звірені за роботою: Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.) [3].

ф. 28, оп. 1, спр. 90, арк. 1303 зв.–1307]. Життя їй врятував один жовнір, який «оную заборонив і від забойства ... затримав». Однак, шукаючи грошей, «не маючи жадного бачення на стан її шляхетський і плоть білоголовську», нападники зірвали з жінки верхній одяг і «без милосердя збили, зранили й здеспектовали і разов чимало синіх спухлих по різних тіла члонках обухами й сокирами позаздавали» [1, с. 808–814; 7, с. 311; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 90, арк. 1303 зв.–1307]. Остаточно Барбара Бонковська підірвала своє здоров'я, переховуючись на болотах у холодну пору року (нагадаємо, події відбувалися в кінці листопада). Матеріальні втрати від нападу теж були великими: лише в самої Барбари Бонковської нападники відібрали 710 золотих і коня.

Заради справедливості зазначимо, що нерідко наїзди вчинялися з міркувань військової необхідності. На мету таких акцій вказує Мирослав Нагельський. Він пише, що напередодні битви під Берестечком козаки «rozpozczęli przy linii demarkacyjnej wybierać żywność dla swych pułków, **utrudniając tym samym zaprowiantowanie oddziałom polskim**» (виділено нами. – М. В.) [15, с. 407]. Це твердження справедливе і щодо дій польських загонів.

Так, безперечно, наїзд Михайла Криси на містечко Острожець був вчинений саме з військовою метою [7, с. 291; 12, ф. 25, оп. 1, спр. 186, арк. 1406 зв.–1408]. На користь такого твердження свідчить той факт, що події розгортались безпосередньо напередодні битви (облоги) під Жванцем. У цей час українські й польські війська маневрували і методично спустошували місцевість, аби позбавити противника статків і таким чином послабити його. За визнанням анонімого

автора щоденника Жванецької кампанії, польській армії «дозволили брати все, що кому подобалося ... брали ж немилосердно, не милуючи шляхетських дворів і замочків, які здобувалися штурмом, а шляхта їх захищала, із обох боків сила нагинула ... навіть церков не оминули» [9, с. 178].

З документа про спустошення Острожця можна зробити декілька висновків. По-перше, в реальній дійсності дуже важко було відділити грабіжницькі наїзди від нападів, вчинених з військовою метою. По-друге, для обивателів, у даному випадку – мешканців Острожця, жодного значення не мала мета, якою керувались нападники, грабуючи їхнє містечко. Єдину вагу мали понесені збитки, які зумовлювали суттєве зниження життєвого рівня або навіть початок голоду. По-третє, від подібних пограбувань, зрештою, страждали самі ж нападники. Хрестоматійним став факт, що польські війська у таборі під Жванцем потерпали від жорстокого голоду, не в останню чергу зумовленого тим, що вся навколишня місцевість напередодні була спустошена, в тому числі їх власними загонами [9, с. 178].

На прикладі дій загонів Михайла Криси також простежується ще одна глобальна проблема, яка була лихом для всієї Речі Посполитої – збитки мирного населення від зловживань жовнірів під час постоїв. Уряд держави усвідомлював цю проблему і неодноразово намагався її вирішити, зокрема шляхом регламентування у військових статутах. Передусім йдеться про «*Artykuly wojenne hetmańskie autoritate sejmu aprobowane anni 1609*» [13, s. 176]. За державним законодавством «лежі», або місця відпочинку, призначалися лише в так званих

«королівщинах» – тобто державних маєтках. Шляхетські маєтки і церковні володіння від утримання військ були звільнені. Місця леж чітко визначалися гетьманом і змінювати їх на власний розсуд, переходячи в інші маєтки, жовніри не мали права. Причому всі необхідні статки вояки мусили купувати у населення, яке постачало їх у кількості, яка залежала від потреб підрозділу і попередньо узгоджувалась ротмістром з державцею або управителем маєтності. Жодні утиски обивателів не припускалися. За порушення цих настанов передбачалося суворе покарання.

На жаль, ця проста і, на перший погляд, надійна схема в реальному житті не працювала. Так, лише протягом грудня 1654 р. – лютого 1655 р. загопи М. Криси вчинили чимало наїздів, чотири з яких були офіційно задокументовані. Під час нападів жовніри порушили низку ключових статей «Артикулу» і передусім – заборону самовільно змінювати місця постоїв та обтяжувати шляхетські володіння, пряму вказівку на що містить стаття № 11: «w dobrach Jego Krolewskiej Mości, duchownych i szlacheckich aby żaden rotmistrz, porucznik, towarzysz i pacholik nie śmiał się stanowić pod winą sta grzywien i zdania hetmańskiego». Всупереч забороні, 20 грудня 1654 р. козакі «назвиськом крисинці» пограбували село Княгинин, яке у Пузинів орендував Бальтазар Раецький [7, с. 329; 12, ф. 25, оп. 1, спр. 278, арк. 24–26], 18 січня 1655 р. «корогва його мл. пана Криси» наїхала на село Оздютичі, яким володів Юрій-Габріель Ференсбах [7, с. 331; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 91, арк. 5 зв.–6 зв.], 4 лютого 1655 р. «панове кресинці» влаштували ночівлю у маєтності Вацлава Гулевича Воютинського в селі Білопіллі [7, с. 333,

12, ф. 28, оп. 1, спр. 91, арк. 20–21], а в лютому 1655 р. жовніри волонтерської корогви ротмістра Іполита Снітовського з полку Михайла Криси пограбували містечко Киселин, яким володів Олександр Чаплич Шпановський [7, 335; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 91, арк. 101 зв.–103]. В усіх без винятку випадках були зафіксовані побиття та інші насильства стосовно місцевих жителів, що заборонялося статтею № 26: «ktoby usilstwo poręnił, gardłem bez łaski ma być karan». При цьому в селі Білопіллі жовніри «працьовитого Хому Гривку ... немилосердно забили ... же від того збиття і зкалічення їх ... померти мусив», покаранням за що, відповідно до тієї ж статті, мала б бути страта самих винуватців. Зауважимо, що у разі вчинення вбивства закон не тільки не встановлював різниці між селянином та шляхтичем, але й не робив жодних послаблень для вбивці – він мусив бути покараний незалежно від того, яку посаду займав у корогві. Так, відповідно до статті № 60, «ktoby ... szlachcica lubo kupca lubo chłopą prostego szarpał albo mu co wziął ... ma być bez miłosierdzia karany, od pocztu, od zasług i od chorągwie, jeśli towarzysz, jeśli pacholik, ma być na gardle karany. A jeśli ranił albo zabił ... lubo i towarzysz, ma być na gardle karany». Особливу увагу «Артикул» приділяв злочинам проти приватної власності. Зокрема, суворо заборонялося несанкціоноване вибирання живності, пограбування комор та відбирання в населення різних рухомих речей. Окремо зазначено, що в жодному разі не дозволяється забирати підводи, коней та волів, оскільки, відповідно до статті № 19, «ubodzy ludzie wołmi dorabiają się chleba, a żołnierz oprócz wołow brania może się pożywić». Попри законодавчі приписи всі ці настанови під

час нападів постійно порушувалися. Так, в с. Оздютичі нападники «вепрі й свині кормні у підданих тамошніх побили й до возів побрали, яловиці й телята порізали, кури, гуси й поросята побивши, до возів побрали в достатку. Виходячи, волів чотири а коней п'ятнадцять взяли та інших шкод чимало починили» [7, с. 331; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 91, арк. 5 зв.–6 зв.]. В місті Киселин «комори повідбивали й пивниці, що їм подобалося – так з фантів, яко і з трунків різних побрали». Загальні суми матеріальних збитків сягали значних розмірів. Лише в Киселині жовніри М. Криси пограбували міщан на суму понад 1000 польських золотих. А для того, аби нарешті позбутися розбишак, міщани ще й мусили «дати пану ротмістрові (Іполиту Снітовському. – М. В.) і пану поручникові (Махаринському. – М. В.) готових пенязів золотих шістсот» [7, с. 344; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 91, арк. 101 зв.–103].

Внаслідок безкарних пограбувань, вчинених протягом тривалого часу, рівень дисципліни в підрозділах Михайла Криси суттєво знизився і став загрожувати їх боездатності. Про це свідчать події кінця зими – початку весни 1655 р. 15 лютого Криса видав універсал до ротмістрів, поручників, хорунжих і товаришів свого полку про виступ у похід на козацьку Україну згідно з наказами короля і великого коронного гетьмана. В універсалі полковник особливо відзначив, що вирушати слід негайно і при цьому не зловживати в дорозі [7, с. 338; 12, ф. 25, оп. 1, спр. 280, арк. 191 і зв.]. Однак жовніри не поспішали виконувати наказ.

Як уже зазначалося, про це свідчить протестація Федора Криси від 23 березня 1655 р. У ній йдеться про те, що, всупереч наказу М. Криси, кварцяна корогва його

полку майже в повному складі, включно з поручником і хорунжим (окрім трьох товаришів), у похід не виступила, продовжуючи грабувати шляхетські маєтки [7, с. 341; 12, ф. 25, оп. 1, спр. 278, арк. 418–419 зв.]. Але й ті корогви, які все ж вирушили на війну, від пограбувань мирних жителів теж не утримувались. Як видно з протестації Марка Гулевича, корогва з полку Криси, в якій він сам був ротмістром, 20 березня 1655 р. спустошила маєток Гулевича в селі Симонів [7, с. 341; 12, ф. 25, оп. 1, спр. 278, арк. 416 зв.–418]. На жаль, в протестації не зазначено, чи брав участь в цьому наїзді сам Криса. В будь-якому разі цей документ не на його користь. Якщо пограбування села відбулося з відома полковника, це свідчить про те, що він видав фіктивний наказ, який сам не збирався виконувати. Якщо ж наїзд був учинений всупереч його прямій забороні, це значить, що Михайло Криса як командир не мав впливу на власних вояків. Втім, незалежно від того, яке з двох припущень правильне, це означає, що жовніри могли безкарно грабувати (і грабували!) місцевих жителів.

Велика кількість нападів, порушення практично всіх ключових настанов військових статутів, а також великі обсяги заповдіяних матеріальних збитків забезпечили Михайлові Криси та його жовнірам сумне лідерство поміж інших підрозділів війська Речі Посполитої. Д. Вирський також звертає увагу, що «жовніри полковника Криси [були] відомі своїми злочинами» [5, с. 67]. На думку В. Страшко та Л. Сухих, починаючи з зими 1654–1655 рр., всіх жовнірів, які займалися розбоєм і грабежами, почали називати «крисинцями» [7, с. 351]. Відтак прізвище Михайла Криси стає називним.

Оцінюючи втрати мирного населення, слід пам'ятати, що полк Криси був далеко не єдиним фактором збитків. Наприклад, історія вже згаданого міста Киселин свідчить, що воно неодноразово потерпало від свавілля інших жовнірських підрозділів. Зокрема, 1649 р. місто настільки було розорене стаціями, стягненими корогвами князя Владіслава-Домініка Заславського, що й декілька років по тому не змогло відновитися [7, с. 131; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 86, арк. 133–137]. Це впливає з матеріалів позову до Володимирського земського суду поборці Волинського воеводства Стефана Хрінницького. Він скаржився на Олександра Чаплича Шпановського, володаря міста Киселин, жителі якого виявилися нездатними сплатити подвійний подимний податок 1650 р. [7, с. 171; 12, ф. 27, оп. 1, спр. 42, арк. 475 зв.–476 зв.]. Принагідно зауважимо, що киселинські євреї, на відміну від інших міщан, мусили зібрати чотирикратне подимне, але не змогли цього зробити. Покаранням для них стало засудження до баніції в березні 1651 р. [7, с. 127; 12, ф. 25, оп. 1, спр. 266, арк. 510–512 зв.]. У листопаді 1651 р. окремі господи міста, зокрема «невірного Пейсака, жида й міщанина Киселинського», постраждали під час постою Михайла Лагановського, Єрого Цеклінського та їхніх слуг, загальною кількістю декілька десятків осіб. Жовніри, «приїхавши й господою ... становши, згаданого жида й саму жидовку (дружину Пейсака. – М. В.) безвинно бити, товкти, також лави й тертиці кухарям рубати й вогонь розкладати для готування собі їсти» наказали [7, с. 238; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 87, арк. 408–409 зв.]. У червні 1653 р. Киселин був спустошений жовнірами ротмістра Яна Гембултовського [7,

с. 290; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 89, арк. 216 зв.–220]. У грудні того ж року місто грабував королівський ротмістр Мурза Богданович, «кількакратне наврацаючися з корогвою, яко й приватне без корогви». В травні–червні 1654 р. Богданович вчинив ще декілька наїздів на Киселин. Під час одного з них він разом з корогвою стояв у місті близько трьох тижнів, заподіяв збитків на суму 1500 польських золотих та ще й примусив міщан сплатити собі особисто 550 польських золотих готівкою [7, с. 325, 344; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 90, арк. 626–627 зв., ф. 28, оп. 1, спр. 91, арк. 275 зв.–277]. Як бачимо, цей наїзд відбувся невдовзі після аналогічного спустошення міста жовнірами з полку Михайла Криси.

Крім того, киселинські міщани також серйозно постраждали під час козацького наступу 1648 р. [7, с. 71; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 85, арк. 183–184] й татарського нападу (рік цієї події невідомий, але не пізніше 1651 р.) [1, с. 631; 7, с. 235; 12, ф. 27, оп. 1, спр. 43, арк. 180–182]. А в травні 1653 р. місто було частково випалене потужною пожежею, під час якої згоріли 14 дворів міщан разом із винницями, солодовнями, пасіками та ін. [7, с. 221, 230, 253; 12, ф. 25, оп. 1, спр. 270, арк. 236 зв.–237, ф. 28, спр. 87, арк. 326 зв.–328, ф. 28, оп. 1, спр. 88, арк. 886–887 зв.].

Зрозуміло, що така хвиля пограбувань обивателів Волині, якої припустилися крисинці, зумовила появу великої кількості судових позовів проти них. Характерна й реакція Криси на новий виклик. Попри те, що мирне залагодження конфліктів було пріоритетним і суди охоче йшли на це, полковник не збирався визнавати себе винним. Не в останню чергу це було пов'язано з тим, що задоволення вимог усіх скаржників

обернулося б для нього виплатою величезної суми грошей. Тож Михайло Криса обирає шлях судових баталій. 15 січня 1655 р. він засвідчив перед луцьким ґродським урядом особисто від себе та від імені своєї дружини Марини, що надає тринадцятьом (!) своїм «приятелям» повноваження для ведення в Головному люблінському трибуналі всіх судових справ, порушених проти нього [7, с. 330; 12, ф. 25, оп. 1, спр. 280, арк. 23 зв.–25 зв.].

Наявність такої кількості адвокатів на послугі в однієї людини – дуже симптоматичний факт. Послуги «умоцованих приятелів» коштували недешево, тож їх наймач мав бути заможною людиною. Умови домовленостей М. Криса зі своїми «приятелями» нам невідомі, тож зішлемось на окремі приклади розрахунків між адвокатами та їх клієнтами, які наводить Н. Старченко. Зокрема, адвокат Григорій Копоть отримував «на рік сто золотих і шату едвабну ... і до того на коні оброк вівса й сіна през увесь рік», а помічник Коптя, Якуб Оксимонтович, відповідно до угоди мав отримати «золотих десять й сукна люньського аршинів чотири на його потребу» [10, с. 125; 11, с. 164–165; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 152–153]. Адвокат Іван Бобрикович за свої послуги отримав від одного клієнта у вічне володіння «три дворища осідлих» у селі Воля Туричанська, а другий клієнт нагородив його правом оренди маєтків Лупанцизна і Тишковичі строком на 35 років з платнею 30 золотих на рік [10, с. 126]. Питання про джерела прибутків Михайла Криса наразі залишимо відкритим, але зауважимо, що, вочевидь, йому було вигідніше утримувати цілу армію адвокатів, аніж задовольняти претензії пограбованих ним шляхтичів. У будь-якому разі поставлене завдання

юристи виконали. Вони успішно затягували розгляд позовів проти свого клієнта і, таким чином, забезпечили йому можливість і далі продовжувати свавільні наїзди на шляхетські маєтки. Про це свідчать матеріали елекційного сеймику Волинського воєводства від 28 квітня 1655 р. На ньому волинська шляхта вимагала від своїх депутатів до вального сейму (він мав відбутися 19 травня 1655 р.), нарешті, домогтися притягнення «крисинців» до судової відповідальності за вчинені ними злочини [7, с. 344; 12, ф. 25, оп. 1, спр. 280, арк. 375–382].

Дії Криса та його жовнірів були настільки зухвалими, що в ситуацію було змушене втрутитися вище військове командування. Коронний великий гетьман Станіслав Потоцький надіслав війська під командуванням ротмістра Друшкевича для арешту злочинців («на лапане крисинців»), а також зобов'язав своїм універсалом всіх ґродських, земських, міських та інших урядовців надавати ротмістру всю необхідну допомогу [7, 351; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 91, арк. 867 зв.–867а зв.].

Зі сказаного вище може скластися враження, що злочини проти мирного населення М. Криса вчиняв, перебуваючи лише на королівській службі, а за часів «козацької кар'єри» в утисках обивателів Волині він помічений не був. Але це не зовсім так. Відомо, що в березні 1651 р. за наказом М. Криса козаки випалили околиці Костянтинова (нині – м. Старокостянтинів), одного з міст, яке, на думку О. Барановича, найбільш постраждало в роки Хмельниччини від дій польських, козацьких і татарських військ [4, с. 1–63; 5, с. 66]. Також відомо, що в першій половині того ж 1651 р. (ймовірно, навесні, коли українсько-польські стосунки

значно погіршились) 5 тис. козаків зі сторожового загону, яким командував М. Крися, випалили м. Дубно. Про цей випадок дали свідчення грек Ілля Мануйлов та серб Василь Данилов на допиті 6 червня 1651 р. в Посольському приказі в Москві. Окрім іншого, вони засвідчили, що «гетьманська ж Богдана Хмельницького була сторожа від Зборова у 18-ти милях в Польщі, під містом під Дубном. А був на сторожі полковник Крися, а з ним було війська з 5 тисяч ... А козацька сторожа місто Дубно випалила і нині під Дубном війська нічийого немає» [6, с. 79].

Отже, було з'ясовано, що полковник Михайло Крися на чолі підлеглих йому вояків завдав значних збитків мирному населенню Волині на всіх етапах своєї військової й політичної кар'єри: як на службі в польського короля Яна Казимира, так і на службі в українського гетьмана Богдана Хмельницького. Найбільш повно факти заподіяння збитків зафіксовані від часу переходу полковника на королівську службу. Здирства були настільки кричущими, а їх суспільний резонанс таким великим, що навіть прізвище полковника набрало символічного значення. Наявні в нашому розпорядженні документи свідчать, що, починаючи з зими 1654–1655 рр., в Речі Посполитій всіх жовнірів, які утискали мирне населення, почали називати «крисинці». Цей факт привертає особливу увагу тим, що йдеться про ім'я не польського жовніра, а українського шляхтича, який у перші найскладніші роки становлення українського революційного руху служив у козацькому війську, був, за висловом Д. Вирського, «соратником Богдана Хмельницького «першого призову» [5, с. 65]. Відтак ми змушені поставити «незручне» питання:

наскільки типовими були описані в документах дії Михайла Крися для загонів українського козацького війська? Відповідь на це питання вкрай важлива для вирішення проблеми втрат мирного населення Волині в роки Хмельниччини. Тож вона потребує подальших ретельних досліджень, які неможливі без суттєвого розширення джерельної бази.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. – К., 1914. – Ч. III. – Т. IV.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России. – К., 1861. – Ч. II. – Т. I.
3. Баранович О. І. Залюднення Волинського воеводства в першій половині XVII ст. / Олексій Іванович Баранович. – К., 1930. – 156 с.
4. Баранович О. І. Панське місто за часів польської держави (Старий Костянтинів) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. XVII. – Киев, 1928. – С. 1–63.
5. Вирський Д. С. Полковник Михайло Крися – малознаний герой/антигерой козацької революції // Український історичний журнал. – №5. – Київ, 2002. – С. 65–70.
6. Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы: в 3-х т. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1953. – Т. 3. – 647 с.
7. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. Збірник за документами актових книг / упорядники Сухих Л., Страшко В. – К.: ВІПОЛ, 2008. – 1112 с.
8. Реєстр Війська Запорозького / за редакцією Ф. П. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1995. – 592 с.

9. Смолій В. А., Степанков С. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / Смолій Валерій Андрійович, Степанков Валерій Степанович. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 7. – 351 с.
10. Старченко Н. П. Умоцovanі – прокуратори – приятелі. Хто вони? (Становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 1. – К., 2002. – С. 111–144.
11. Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Випуск І. Волинь XVI ст. / за редакцією І. О. Ворончук. – К.: Фенікс, 2014. – 776 с.
12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві.
13. Kutrzeba S. Polskie ustawy I artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku. – Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządkiem J. Filipowskiego, 1937. – 372 s. – S. 176.
14. Lauda sejmikowe halickie 1575–1695 ogłoszane przez Towarzystwo Naukowe we Lwowie. – Lwów, 1931.
15. Nagielski M. Kampania zimowo-wiosenna wojsk kozackich Bohdana Chmielnickiego (lutymaj 1651) w przededniu batalii beresteckiej 1651 r. // Україна кризь віки: збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 405–428.
16. Volumina legum. – Petersburg, 1859. – T. IV.
3. BARANOVYCH, O. (1930). *Settlement of Volhynia in the First Half of the 17th Century*. Kyiv, 156 p. [in Ukr.]
4. BARANOVYCH, O. (1928). *Gentry City in the Times of the Polish State (Staryi Kostiantyniv)*. *Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN*. Book XVII. Kyiv, pp. 1–63. [in Ukr.]
5. VYRSKYI, D. (2002). *Colonel Mykhailo Krysa: A Little-Known Hero / Antihero of the Cossack Revolution*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (5). Kyiv, pp. 65–70.
6. *The Reunification of Ukraine with Russia: Documents and Materials in Three Volumes*. (1953). Vol. 3. Moscow, 647 p. [in Rus.]
7. SUKHYKH, L., STRASHKO, V., comps. (2008). *National Liberation War in Ukraine of 1648–1657. Collected Documents of Act Books*. Kyiv: VIPOL, 1112 p. [in Ukr.]
8. SHEVCHENKO, F., ed. (1995). *Registered Troops of Zaporizhzhia*. Kyiv: Naukova dumka, 592 p. [in Ukr.]
9. SMOLII, V., STEPANKOV, V. (1999). *Ukrainian National Revolution of the 17th Century (1648–1676)*. Kyiv: Alternatyvy, 351 p. [in Ukr.]
10. STARCHENKO, N. (2002). *Umoctovani – Prokuratory – Priyateli. Who Are They? (Establishment of Legal Profession in Volhynia Region)*. *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii*, Vol. 1. Kyiv, pp. 111–144. [in Ukr.]
11. VORONCHUK, I., ed. (2014). *Ukrainian Everyday Life of Early-Modern Period. Collection of Documents*. Vol. 1. *Volhynia of the 15th Century*. Kyiv: Feniks, 776 p. [in Ukr.]
12. *Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv*. [in Ukr.]
13. KUTRZEBA, S. (1937). *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*. Kraków, 372 s. [in Pol.]
14. *Lauda sejmikowe halickie 1575–1695 ogłoszane przez Towarzystwo Naukowe we Lwowie*. (1931). Lwów. [in Pol.]
15. NAGIELSKI, M. (2010). *Kampania zimowo-wiosenna wojsk kozackich Bohdana Chmielnickiego (lutymaj 1651) w przededniu batalii beresteckiej 1651 r.* In: *Ukraina kriz*

REFERENCES

1. *Archives of South-Western Russia, Issued by the Commission for the Analysis of Ancient Acts, Subject to the Governor-General of Kiev, Podol, and Volhynia. Acts Relating to the Period of Bohdan Khmelnytsky*. (1914). Part III, Volume IV. Kyiv. [in Rus.]
2. *Archives of South-Western Russia, Issued by the Commission for the Analysis of Ancient Acts, Subject to the Governor-General of Kiev, Podol, and Volhynia. Resolutions of the Provincial Diets of the Nobility in South-Western Russia*. (1861). Part II. Volume I. Kyiv. [in Rus.]

viky. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu akademika NAN Ukrainy profesora Valerii Smolii. (Ukraine through Centuries. Collection of Scientific Papers in Honour of Valerii Smolii,

Professor, Member of the National Academy of Sciences of Ukraine). Kyiv, pp. 405–428. [in Pol.] 16. *Volumina legum.* (1859). Vol. IV. Petersburg [in Pol.]

M. Vysotin

Losses of Volhynian Civilian Population from Acts of Self-Willed Warriors of Mykhailo Krysa during Khmelnychyna

Abstract

The article examines the problem of causing damage to Volhynian civilians by soldiers of Colonel Mykhailo Krysa, known to have initially served Ukrainian Hetman B. Khmelnytsky and later – Polish King Yan Kazymyr. It is noted that, firstly, damage was caused by M. Krysa at all stages of his career, and, secondly, that, for objective reasons, the best record was made of the losses caused from the moment of his transition to the Royal service, i.e. from the middle of 1651.

It is indicated that the losses were inflicted on civilian population both as a military necessity and from purely predatory impulses. As the result of comparison of the circumstances of documented attacks with the demands of the military regulations of Polish-Lithuanian Commonwealth, it was established that the colonel and his soldiers broke practically all basic requirements which regulated the relationship between troops and the population in the fighting region, thus causing especially heavy losses to Volhynian residents.

The volume of losses, as well as audacity with which the attacks were perpetrated, made the name of Krysa notorious. Since the beginning of winter of 1654–1655, all Polish soldiers that were engaged in robbery and looting became known as “krysyntsi”. It was found that all measures (such as of the power-character (sending troops) and in the form of prosecution), undertaken in order to restore the rule of law and punishment of criminals, did not provide any positive results.

The goal of further research is determined, consisting in establishing the measure of typicality of the actions of M. Krysa for squads of Ukrainian Cossack Army, which were described in the documents.